

АСИМ ПЕЦО (Београд)

ИЗ ФОНЕТСКЕ ПРОБЛЕМАТИКЕ СРПСКОХРВАТСКОГ И
МАКЕДОНСКОГ ЈЕЗИКА
(О СУДБИНИ ФОНЕМЕ Х У ТИМ ЈЕЗИЦИМА)

На списку проблема које нуди историјска фонетика српског и македонског језика још увијек се налази и проблематика везана за судбину фонеме *x*. Разлози за то су јасни: тај задњонепчани констриктив врло рано се почео губити из гласовног система тих језика: различити су узрочници тој појави, а различити су и супституанти, гласови који се јављају послужењу губљења тога гласа у говорној ријечи, па и у писаној ријечи. Различите су и стандардно-језичке норме у ова два јужнословенска језика које се односе на употребу фонеме *x*.

1. Што се тиче времена губљења овога гласа из српскохрватског консонантизма, већина историчара тога језика се слаже да се та појава вршила крајем XVI и почетком XVII вијека. Тако у Периодизацији професора Белића читамо да се на крају „овог периода (тј. 6. периода његове периодизације, који обухвата раздобље XV и XVI вијека, А. П.)¹ *x* на крају речи губи (се) у већем делу штокавских говора, остајући понегде и само са редуцираним изговором (као слабо експлозивно *x* које се и даље развија у говорима)...“² У Фонетици проф. Белића о томе проблему налазимо следеће: „Питање је, када је почео да се губи тај глас (тј. глас *x* А. П.). На то питање тешко је дати одговор који би једним датумом обухватио све крајеве нашега народа. Ја бих рекао да се процес губљења тога гласа вршио од краја XVI века до средине XVIII века, када је, несумњиво, већ потпуно завршен у крајевима где се данас не изговара“³.

2. Назначени период, крај XVI и почетак XVII вијека, код нас се, обично узима као вријеме губљења фонеме *x* из говора.

¹ А. Белић: Периодизација српскохрватскога језика, ЈФ XXIII, стр. 3—15.

² Оп. цит. 11.

³ А. Белић: Основи историје српскохрватског језика, I, Фонетика Научна књига, Београд 1969, стр. 106.

Свакако, и прије тога времена, можда и знатно прије тога времена, могло је бити случајева, и говора, гдје се овај задњонепчани сугласник и раније губио из говорне ријечи. Сигурно је да сви житељи појединих крајева наше језичке области нису били једнако изложени овој гласовној појави. Сигурно је, наиме, да они представници нашег језика који су рано примили ислам нису у овој фонетској промјени у потпуности слиједили своје земљаке који су остали у вјери прадједова. Зна се и зашто је то тако.⁴

3. Што се тиче узрочника који су условили губљење констриктива *x* из нашега консонатизма, ја ћу се овдје позвати на мишљење проф. Ј. Вуковића. У његовој Историји српскохрватског језика читамо да заслужује „дажњу претпоставка С. Б. Бернштеина (Очерк сравнительной грамматики славян. языков, код Вуковића ОСрГр, стр. 277—278); да је српскохрватско, македонско и бугарско губљење гласа *x* једна од оних појава којој узрочност треба тражити у констелацијама несловенских и словенских језичких структура на Балкану.“ Уз овај моменат проф. Вуковић додаје и онај фонетски: „сама природа овога фрикативног сугласника (... често склона ка слабењу и ишчезавању), и фонолошка ситуација у језику: недостатак звучне опозиције међу паровима фонема ...“⁵.

По моме мишљењу овај други разлог има већу тежину од онога првога, на који је указао С. Б. Бернштеин. Наиме, наше *x* је по својој фонетској природи слабо изражен сугласник: то је задњонепчани сугласник, и уз то безвучан констриктив, и без своје звучне опозиције. Све је то имало значаја за његово губљење из консонантизма многих наших говора. А тамо гдје није дошло до ове појаве, до појаве губљења фонеме *x* из гласовног система, постојали су врло јаки разлози о којима је и до сада било подоста говора код нас⁶.

4. О природи констриктива *x* у говорима *сх* језика било је, такође, доста ријечи у нашој стручној литератури. Управо би се могло рећи да нема ниједнога иоле значајнијег рада из историје и дијалектологије тога језика, у којем се не говори и о овоме питању. То је и схватљиво. Ипак, најцјеловитију расправу о томе проблему, и искључиво о томе проблему, налазимо код проф. Р. Бошковића о проблематици везаној за фонему *x* у црногорским говорима. И то на бошковићевски начин. Та расправа, још и данас, пружа доста података који су незаобилазни при разматрању проблематике везане за судбину фоне-

⁴ Исп. о томе код мене: *Говор источне Херцеговине*, СДЗБ XIV, Бдг 1964, стр. 68—79, нарочито стр. 78; као и у БХДЗБ I, Сарајево 1975, стр. 215—241, нарочито стр. 238—241.

⁵ Др Јован Вуковић: *Историја српскохрватског језика*, I дио, Фонетика, Научна књига, Београд 1974, стр. 189-190.

⁶ В. код мене у БХДЗБ I.

ме *x* у нашим говорима⁷. Једно је несумњиво: фонема *x* није била у свим позицијама у ријечи исте фонетске природе. Крај ријечи могао је бити најслабије артикулације, то би вриједјело и за међувокалске позиције. Иницијални положај могао је бити артикулационо нешто израженији, али, опет, све у склопу опште природе овога констриктива у што-говорима.

5. У коме односу су били говори урбаних и руралних средина, то је данас тешко рећи за крај XVI и почетак XVII вијека. С обзиром на чињеницу да ми до тада, ако се изузму приморски градови, нисмо ни имали значајнијих урбаних центара, могло би се помишљати да овај моменат није био од таквог значаја за наш проблем. На сх језичком подручју, наиме, појава губљења задњонепчаног фрикатва *x* захватила је у подједнакој мјери и тадашње урбане и руралне говоре. Изузетак чине неки говори Црне Горе (в. код Бошковића), говор Дубровника⁸ и највећи број говора наших Муслимана. Свакако, узроци који су условили такву судбину фонеме *x* у наведеним говорима нису идентични. На ситуацију у црногорским говорима имала је утицаја природа тих говора као цјелине, изразита архаичност у многим областима језичке структуре, што се могло одразити и на судбину овога сугласника, а и природа самога констриктива. Тамо гдје је тај глас био изразито слабе артикулације, он се губио из говора; тамо, пак, гдје је јачала његова фрикација, он се или чувао или прелазно у неки други сугласник истог реда творбе, у неки задњонепчани сугласник. И, како читамо код проф. Бошковића, јачање његове артикулационе компоненте „последница је опште тенденције да се *x* не изгуби у говору“⁹.

Дубровник, са својом околином, имао је посебан статус у историји и наших народа, од њиховог доласка на Балкан, и нашега језика. Захваљујући своме посебном положају, и развијености, како у трговини, тако и у просвјети и култури, овај наш град је само донекле слиједио процесе који су се дешавали у говорима његовога херцеговачког залећа. И управо захваљујући тој чињеници дубровачки говор, макар да је по свом поријеклу тијесно везан за своје херцеговачко залеће, није пратно све промјене које су се дешавале у тим, херцеговачким, говорима. Ова констатација вриједи како за фонетику и акцентологију тако и за морфологију. Отуда у дубровачком говору још увијек присутан овај констриктив; отуда, исто тако, овај констриктив налазимо и у најближој дубровачкој околини. Без сумње, процес губљења фонеме *x* из тих говора, говора дубровачке околине, био је и њих захватио, али је прекинут под јачим и непосреднијим дубровачким утицајем (Конавле, према подацима др Зорке

⁷ Р. Бошковић: О природи, развоју и заменицима гласа *x* у говорима Црне Горе, ЈФ XI, Београд 1931, стр. 179—196.

⁸ В. код Вука, Скупљени граматички и полемички списи, књ. 3, Београд 1896, стр. 4—8.

⁹ Оп. цит. 196.

Кашић,¹⁰ а то би се могло рећи и за Требињску шуму). Дубровачки утицај, нарочито од XV вијека, уочљив је и на говоре који су мало дубље у Херцеговини, Попово поље на примјер, па и само Требиње. Све је то схватљиво ако се зна шта је значајно Дубровник у Средњем вијеку и колики је његов значај за историју тих крајева.

6. Посебан проблем у овоме склопу чини говор наших Муслимана. И о овоме се доста писало¹¹. Мишљења су различита, али је, чини ми се, више оних који чување овога гласа у консонантизму наших Муслимана доводе у везу са непосреднијим утицајем оријенталних језика, и турскога језика као посредника¹². Чињеница је да у говору наших Муслимана, тј. Муслимана на српскохрватском језичком подручју, налазимо овај констриктив у свим позицијама у ријечи. Чињеница је, исто тако, да се овом особином Муслимани одвајају од својих сусједа других вјероисповијести. Чињеница је, даље, да је ово једна од маркантнијих особина која повезује Муслимане села са Муслиманима града. Ако све ово знамо, ако знамо да у другим особинама, како фонетско-морфолошким, тако и синтаксичко-лексичким, између ове двије говорне скупине постоје уочљиве разлике, мора се при објашњењу ове појаве полазити од онога што је тим говорним скупинама заједничко: то је религија. Она је свима њима дошла истим путем, преко Турака; она је свима њима носила иста вјерска обиљежја: молитве на арапском језику, а те молитве почесто имају управо овај глас у свом гласовном склопу. И, што је природно, под тим утицајем, под утицајем оријенталних језика, под утицајем молитава на арапском језику, које почесто знају за фонему *x*, тај се глас очувао и у фонетици наших Муслимана. А ако се и код њих већ био истакао из неких положаја, ни данас га ту више нема¹³. То вриједи и за говоре који су касније исламизирани (о чему в. ниже). Наравно, природа фонеме *x* у оријенталним језицима није била идентична природи нашега *x*. То је одвећ познато¹⁴, али је, зато, попуњавало једно мјесто у нашем гласовном систему, без обзира на његове фонетске варијације. Трагови тих фонетских неједнакости још увијек су живи у нашим народним говорима, поготово у изговору молитава на арапском језику, па и појединих наших турцизама.

¹⁰ Зорка Кашић: Говор Конавала, докторска дисертација, у рукопису.

¹¹ В. код мене у БХДЗБ I.

¹² В. и П. Ивић: Два главна правца развоја консонантизма у српскохрватском језику, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, II, 1957.

¹³ В. код мене СДЗБ, XIV.

¹⁴ В. код Вуковића, оп. цит., као и Исмет Смаиловић: Муслиманска имена оријенталног поријекла у Босни и Херцеговини, Институт за језик и књижевност у Сарајеву, Одјељење за језик, Монографије, I, Сарајево 1977, као и мој чланак: Утицај турскога језика на фонетику штокавских говора, Наш језик, књ. XVI, Београд 1967.

7. За наш проблем, проблем губљења фонеме — *x* из гласовног система, од значаја је и један приручни рјечник који је настао или крајем XV или почетком XVI вијека, а чији садржај нам је тек ових дана постао приступачан. Ријеч је о арапско-перзијско-грчко-српском рјечнику који је за потребе Високе Порте сачињен у поменутом времену и који се чува у Аја-Софија Библиотеци у Цариграду. Захваљујући ентузијазму и самопријегору врсног слависте из Констанца, Њемачка, проф. др Вернера Лехфелдта, ми данас можемо да се ослањамо и на податке тога писаног споменика.¹⁵ А да се подсетимо: на овај писани споменик указао је 1936. године турски научник Ахмед Цафероглу (Ahmed Caferoğlu) у београдском часопису *Revue internationale des Études Balkaniques*. Али, на жалост, ти подаци нису код нас привукли пажњу ниједнога научника, како слависте тако и оријенталисте. Истина, разлози зашто је то тако било могу се наћи и у објективним околностима: мало стручних снага, а много послова. Уз то, ускоро су наступили дани неспокојства, дошао је рат, и никоме није било до трагања по библиотечким архивама. Послије рата, када је било више и стручњака за обје ове научне гране, други послови су одвлачили њихову пажњу и заборавило се на овај вриједни споменик наше историје језика. На срећу, свјетска славистика није заборавила на упозорења које је оставио турски научник. Тако се десило да је млади њемачки слависта, Вернер Лехфелдт (Werner Lehfeldt), сада проф. славистике на Универзитету у Констанцу, пошао трагом података које је понудио Ахмед Цафероглу. Обратио се Аја-Софија Библиотеци у Цариграду да му пошаљу микрофилм поменутог рјечника. И убрзо је добио жељени филм, жељени рукопис. Тај рукопис се јавља у двије варијанте: ијекавској и екавској. Пред нама је екавска верзија. Фонема *x* ту је сачувана у свим позицијама, уп:

научих се, направих, одрезах, дог'ох, продах, ујахах, падох, заложих, поклоних, озорих, пих, наситих се, учиних се, подах, рекох, чух, седох, платих, оместих, оставих, једох, гокajaх се, заборавих, испросих, спенг'ах, научих, бих;

као и:

остахмо, почешмо; оних (стр. 317—318);

уз:

Мухамеда, чистих всех (стр. 75), *од децех* (88), *најхуг'е хлеб* (98) *од Бухаро* (100), *Хесен* (=Хасан, 102), *ухвати* (102),

¹⁵ Werner Lehfeldt: Eine Sprachlehre von Hohen Pforte, Einne arabisch-persisch-griechisch-serbisches Gesprachehrbuch vom Hofe des Sultans aus dem 15. Nahrhundert als Quelle für die Geschichte der serbischen Sprache, 1988. Странице које се даље наводе, дају се према основном рукопису на основу кога је фототипски настала и књига.

ходи, диханија (104), ујахај (104), не нахоћу (106), са хулом (110), похита (111), хоћу (118) гроб них (132), последних (136), славних (153), кто ни хули хулимо га (156), не нахог'у ножара (167) кагахно, ходеније (171), кожух дебел (172), са дервам сухам (173), одходиш ли, хоћеш, ли (176) не нахог'у ништа (182), одходим ка (186), на сиромаше (192), на ззездах (198).

Наведени примјери показују да је фонему *x* сачинилац нашега дијела рјечника још увијек носио у свом консонатизму. И у свим позицијама у ријечи. Али, чини се, да је и његов говор био захватио процес губљења овога задњонепчаног констриктива. На такав закључак упућују ови примјери:

од *децех* (85), од куда си *дошах* (174), а јуначе *дог'ох* од тирг; јесили ми *виде* брата; ај *виде* га сим (175).

не заборавлај гроб них у *часовех* благословене (132) и саблудај воду *образух* својему са срамом (137).

Последњи примјери показују да писац нашега текста у овом рјечнику није сигуран ни у облику радног гл. придјева м. р. Ту, наиме, поред облика на — л: *бил, чинил, дошал, јел, кликал, купил* и сл. (стр. 315), имамо и облике без морфолошког обиљежја, без —л, или његових супституаната: *си би, би сам; благослов сим* и сл. као и: *биа сим* (143), *си дошах, носије сим* (316).

Ови примјери показују да је у језичкој свијести нашега писца облик радног гл. придјева већ добијао нова морфолошка обиљежја, са вокалом *о/а*, али, та се варијанта овога облика још није била усталила, а умјесто сонанта —л који је престао да егзистира у тој позицији, тачније, као морфолошко обиљежје м. р. радног глаголског придјева, јављали су се други завршници. Наши пријери показују да се ту јавља и констриктив — *x*. То би говорило да је и тај глас у финалној позицији био нестабилан. Отуда и његово јављање у облику Апл.: *часовех*, и Дсг *образух*.

Вриједно се овдје подсетити и чињенице да је писац нашега дијела овога рјечника могао бити са косовско-ресавског говорног подручја.¹⁶ Данас на томе подручју, по правилу, нема овога констриктива¹⁷. Ту, исто тако, није било масовније исламизације домородачког становништва, што би могло утицати на судбину ове фонеме у тим говорима. Писац нашега дијела овога рјечника могао је имати констриктив *x* у своме изговору, он га и употребљава тамо гдје му је етимолошки мјесто, али се јављају и наведена огрешења. Значи, и код њега је овај глас почео да губи своје фонетске карактеристике, почео је да слаби и

¹⁶ В. на стр. 308 и даље.

¹⁷ В. код мене: Преглед српскохрватских дијалеката, Научна књига, Београд, 1978, стр. 29.

нестаје. Отуда и његово јављање тамо гдје му етимолошки није мјесто.

8. За ову појаву, појаву констриктива — *x* и тамо гдје га не бисмо очекивали, знају и неки старији писци са *сх* језичког подручја. Проф. Белић указује на ту појаву у језику Магије Дивковића код кога налазимо: *у сох, не ћех, маћнех, дарху, хоронула: у дуовному, изоди, аћлин, уитише, очие ли*¹⁸. То јасно говори да је фонема *x* била поколебана у језичком осјећању М. Дивковића; али, то је XVII вијек, и, то је босански писац. На подручју косовско-ресавских говора ови су се процеси могли дешавати знатно раније. Крај XV вијека, без сумње, могао би се узети као вријеме када је та појава била говорна реалност. Да је појава губљења фонеме — *x* из говора у XVI вијеку била ширег обима, потврђују нам многи писани споменици из тога времена. Па ни језик Марина Држића не нуди чисту слику кала је у питању овај наш констриktiv. И он има: *страве* „док се у Дубровнику још сада говори *страха*“¹⁹. У говору херцеговачких Муслимана, који иначе чувају овај глас у своме фонетизму, имамо само *страва* — *страве*²⁰ Држић, уз то, има и *једихни: једини, малахни, почихнут: починут, охуздат*²¹, нако „у Дубровнику нити има *хуздати* нити *хузда* већ је увијек *узда*... и сада *обуздат*, а да би се *б* претворило у *x* то не може никако бити“²². Ови примјери јасно упућују на закључак да ни код Држића није било све по „стандарду“, када је у питању ова фонема. И ту су се осјећали зачеци губљења овога гласа. Што се та појава није и у дубровачком говору вршила у духу херцеговачких говора, то је друго питање. Али, за нас је овдје значајна констатација да је наш земљак, који се крајем XV вијека нашао у Цариграду, и који је писао овај дио рјечника, носио у своме језичком осјећању, такође, поколебане вриједности овога констриктива. Истина, и он је могао бити исламизиран, тј. могао је примити ислам и молитве које иду уз ову вјеру, али, с обзиром на вријеме настанка овога рјечника, та појава није код њега могла да има нарочити утицај. Временски период је био кратак да би се осјетили јачи утицаји. Дакле, закључак је да је писац нашега дијела овога рјечника још увијек имао у свом консонантизму и фонему *x*, али је тај констриktiv у финалној позицији већ био јако ослабљен и почело је његово губљење из говора.

Уколико су ова закључивања тачна, а чини ми се да за то има основа, онда је сигурно да се почеци губљења фонеме *x* из

¹⁸ А. Белић, Фонетика, стр. 106.

¹⁹ Милан Решетар: Језик Марина Држића, Рад ЈАЗУ, књ. 248, стр. 154.

²⁰ Асим Пецо: Говор источне Херцеговине, СДЗБ XIV, стр. 73, тако је и у централнохерцеговачком говору.

²¹ Решетар, оп. cit.

²² Решетар, оп. cit. Појаву секундарног *x* налазимо, и данас, у многим говорима дубровачког залеба са мијешаним становништвом, исп. о томе код мене: Мјесто централнохерцеговачког говора међу осталим говорима јекавске Херцеговине, ЈФ XXV.

наших народних говора може везати за крај XV и почетак XVI вијека. Свакако, ни ова појава, као ни многе друге, нити је била синхронизована, нити је имала исту судбину свака позиција у ријечи.

9. За ову проблематику, без сумње, значајни су и наши периферни народни говори. И до сада је у расправама о судбини фонеме *x* у нашем језику указивано на стање које налазимо у појединим таквим говорима, посебно говорима са муслиманским становништвом. Познато је да Муслимани сх језичког подручја чувају овај глас у свом консонантизму. Обично се мисли да га чувају сви наши Муслимани. Али, новија испитивања су показала да није баш све тако. Прије двије деценије сазнали смо из рада Луке Вујовића о говору Мрковића, у Црној Гори, да у Мрковићима, такође, нема овога констриктива. А Мрковићи су исламизирани „прије средине XIX вијека“²³. Из тога говора Вујовић наводи и примјере: *алина, илада, оће, абер, азне, алал, Амит — Хамид, Асан, маџиа/маџеа, греота, руо*²⁴. Објашњење за ову појаву у Мрковићима нашло се у касној исламизацији. То јест, другачије казано, исламизација је дошла последице губљења фонеме *x* из мрковићког гласовног система и тако ту исламизација није могла да поврати оно што је већ било нестало из говора.

Сличну ситуацију имамо и у говору Дрежнице, на Неретви. У говору Муслимана Дрежнице М. Окука констатује, такође, непознавање овога гласа, гласа *x*. Ту налазимо: *алал, ајине, ајмо, ајвана, ијада, ето либа, оћеш, Амет, граа, мађуа, мауне, муа, наладијо се, те орае*²⁵. На ову особину Дрежнице још раније је указао Милан Решетар²⁶. Објашњење је нешто другачије него за Мрковиће. Наиме, Дрежница је раније исламизирана, али тај чин примања нове вјере, није за собом носио и све друге промјене које је ислам донио у наше крајеве. Није, наиме, исламизацију пратило и масовно учење арапских молитава напамет. А управо тај моменат био је од пресудног значаја за чување фонеме *x* у ширим муслиманским слојевима. Дрежница, као забачено село у брдима, није била приступачна, ни привлачна, за различите проповједнике, а самим тим у њој су се дешавали сви процеси као и у срединама гдје није било масовније исламизације²⁷.

10. Има још једно говорно подручје, са муслиманским живљем, које нема фонему *x* у свом гласовном систему. То је Гора

²³ Лука Вујовић: Мрковићки дијалекат, SDZb. XVII, Београд 1969, стр. 164.

²⁴ Оп. цит.

²⁵ Милош Окука: Глас (X) у говору Муслимана Дрежнице у Херцеговини, Књижевност и језик, св. 2. за 1982, стр. 101—104, в. и мој рад: прилог познавању и проучавању херцеговачког консонантизма, *Studia linguistica Polona — Jugoslavica*, IV, стр. 107—112.

²⁶ Милан Решетар: *Der štokavische Dialekt*, Беч 1907, стр. 119—120.

²⁷ Влајко Палавистра: Дрежница у Херцеговини, Херцеговина, књ. 2, Мостар 1982, стр. 91—114.

„најпрострањенија од пет шарпланинских жупа. Налази се у косовско-метохијској области око горњег тока Љуме и њених притока, између тетовске и призренско-метохиске котлине“²⁸. Гора обухвата 31 насељено мјесто, од тога броја 22 села су у Југославији, а 9 је у Албанији²⁹. Према подацима које нам нуди Енциклопедија Југославије Гора је исламизирана у различитим временским периодима (XVI, XVIII и XIX в.) управо, становници Горе су „последњи међу балканским хришћанма који су примили ислам“ и због тога „сачували су старе традиције и обичаје, као и чист српски говор“³⁰. Овако о Гори, њеном становништву и говору, читамо у Енциклопедији Југославије, код одреднице *Гора*. Новија испитивања ове жупе, за лингвистичке и дијалектолошке потребе, не потврђују све наведене констатације. У првом реду не потврђују да је у питању „чист српски говор“.

Једини рад из дијалектологије са ширим захватом у проблематику горанских говора имамо од проф. Е. Видоеског: *Горанскиот говор*.³¹ Послије цјеловитијег прегледа структуре говора села Брод, дјеломично и села Диканџе и Млике, проф. Видоески, и не без разлога, убраја овај говорни појас у прелазне говоре³². Ја се надам да ћемо ми ускоро добити цјеловитију слику горанских говора, што ће нам омогућити да о савременом статусу те говорне зоне донесемо коначни суд.

За наш проблем, за проблем судбине фонеме *x* у горанским говорима, имамо податке из навеленог рада проф. Видоеског, и збирке народних пјесама са тога подручја које је скупљио и објавио Харун Хасани³³.

Код Хасанија раликујемо двије врсте примјера: из текста и из пописа казивача пјесама. У првом дијелу, тј. у примјерима из текста, скоро да и нема потврда за фонему *x*, уп.: за *Ашима*, *Ашим*, *во апсана*, *ћаја*, *ајде* (стр. 13), *измећар*, *Асан* (14), *Мемет Асан-гурбетчији* (15), *карасевда*, *со стра во срце* (17), *сабаале* (18), *пред саба*, *во саат* (45), *Алиљ-аго*, *ајде*, *каарлија* (48), *во меана* (53), *карасевда*, *ајмајлија* (55); у попису мање познатих ријечи, који се даје на крају књиге, нема одреднице са иницијалним *x*. Ту имамо: *апан* (= ахбаб), *апсана* (хапсана), *атер* (хатар), *есан* (хесаб), *измећар* (хизмећар), *каарлија* (кахарлија); *лебарица* (хлеб—), и сл.

У одјељку „Казивачи песама“ налазимо и ова имена: *Ајрулахи*, *Арифка*, *Алили Сагира*, *Ахметлер Фериз*, *Ахметљерден Рамиза*, *Ашими Селва*, *Ибрахими Ирфан*, *Исмаиљи Атица*, *Јахја Рамадан*, *Калинка Бахта*, *Калинка Амзо*, *Куртовци Рајма* (ако је у основи Рахима), *Копач Ава* (ако је од Хава, Мазлами Асан (= Хасан)). . .

²⁸ Енциклопедија Југославије, књ. 3, Загреб 1953, стр. 491.

²⁹ Оп. цит.

³⁰ Оп. цит.

³¹ Вождар Видоески: *Горански говор*, МАНУ, Прилози XI 2, Одјеление за лингвистика и литературна наука, Скопје 1986.

³² Оп. цит. 73.

³³ Харун Хасани: *Горанске народне песме*, Приштина 1987.

Тачно је да антропоними чине посебан скуп лексема једнога језика и они се, почесто, не подвргавају неким промјенама које прате фонолошко-морфолошки систем једнога језика. То би могло да вриједи и за горанска имена. Уз то, и не мање значајно од тога, јесте и питање одакле је дошла исламска вјера у ове крајеве, у Гору: да ли са српскохрватског или са албанског језичког подручја? Има разлога да се овдје помишља на пресуднији утицај са албанске језичке територије. Облици многих имена из Горе упућују на то језичко извориште. Оваква констатација може да вриједи и за Мрковиће. И тамо има облика личних имена која више подсјећају на своје протутипове у албанском него у неком нашем говору. А такве могућности утицаја нису ни необичне ни неочекиване: у питању су погранични језички појасеви гдје се врше различита укрштања и прожимања. То поготово вриједи за ранија времена, за вријеме када су ове области исламизирание.

11. Када је у питању горански говор, без сумње, значајна је и судбина фонеме *x* у македонским говорима. У Историји македонског језика од проф. Б. Конеског (на македонском) даје се шири увид у ову проблематику македонског језичког подручја. Ту се констатује да сјеверномакедонски говори, као и западно нарјечје тога језика, не зна за овај задњонепчани констриктив у својој фонетици. Губљење фонеме *x* у сјевернијим говорима је „без трага“ у највећем броју позиција. Изузетак чине неки говорима интервокални положаји гдје се мј. *x* јавља *в/снава/*. У западним говорима *x* се губи из иницијалне и интервокалне позиције */леб, убав; смеа, троа/*. У финалној позицији мј. *x* јављају се *в/ф*; такве фонетске вриједности *x* јављају се и иза високог вокала задњег реда — у */мува, уво/*. У западним говорима *x* се, истина, још среће у неким случајевима */нихна, тихнит/*, у охридском говору. У источномакедонским говорима *x* се може јавити у неким гл. облицима: *бех, дојдох, зедох*³⁴.

За судбину фонеме *x* у македонском језику нису, такође, без значаја ни утицаји са стране. Проф. Конески указује и на судбину овога констриктива у албанском језику³⁵, и на међујезичке контакте који су и у овој области граматичке структуре имали својих обиљежја.³⁶

Што се тиче времена губљења констриктива *x* из македонског језика, проф. Конески, на основу грађе коју нуде писани споменици, каже да се зачеци те појаве могу пратити од друге половине XVI вијека. У турским дефтерима из XV вијека јављају се македонски топоними са фонемом *x*: *Храштани, Раховце, Рахотинце, Хорина, Техарче, Храње*³⁷.

³⁴ Блаже Конески: Историја на македонскиот јазик, Кочо Рацин — Скопје, Просвета — Београд, 1965, 75—81.

³⁵ Оп. цит. 77.

³⁶ Оп. цит. 76—77.

³⁷ Оп. цит. 77.

И професор Б. Видоески, један од најзаслужнијих македонских дијалектолога, често се бавио овом проблематиком, везаном за судбину фонеме *x* у македонском језику. Овај проблем постављао се и при обради материјала за Општесловенски лингвистички атлас (ОЛА)³⁸. Цјеловитији увид у ту проблематику проф. Видоески даје у раду: *Фонемата /x/ во дијалектике на македонскиот јазик*³⁹. У првом одјелку тога рада читамо да се македонски говори, с обзиром на судбину фонеме *x* могу подијелити у двије групе: југоисточни говори — источно од линије Кочани — Штип — Демир Капија — Острово — Кајлар — у којима се фонема *x* чува „у корелацији са фонемом /k/, као њен континуирани корелат“. Западно од те линије фонема *x* се јавља „само у неколико пунктова: у говору Охрида, у говору мијачког села Смилево, Битољ, у два торбешка села у Пологу: Урвич и Јеловјане, у два корчанска села: Бобошчица и Дреновени, и у предјелу Костенарија, Костур. На другим подручјима у западној Македонији, као и у сјеверној Македонији, фонема *x* се не јавља“⁴⁰.

Када се погледа карта коју даје проф. Видоески (на стр. 24), добија се јасна слика ареала ове изоглосе. Уз то, проф. Видоески у овој раду даје не само довољно грађе него и историјских објашњења за губљење или супституисање овога констриктива из гласовног система македонских говора.

12. Из свега што је овдје речено могло би се закључити следеће: фонема *x* је изразито нестабилан глас у говорима и српскохрватскога и македонскога језика. Тај се задњонепчани констриктив најчешће губи из гласовних система тих језика. Вријеме његовог губљења, или зачетака те појаве, обично се веже за XVI вијек. Могуће је да су зачеци те појаве били и нешто раније: крај XV вијека, у говорној ријечи. Послије губљења *x* из гласовног система, мјесто њега су се могли јавити други гласови, што може бити условљено и позиционо и територијално. Тамо гдје се овај глас још јавља у народним говорима, у оба ова јужнослов. језика, разлози за ту његову постојаност могу бити вишеструки: ту има и унутрашњих и спољних чинилаца који су доприносили његовог чувању. Свакако, и српскохрватски и македонски језик могли су у овој сегменту фонетике имати властите развојне путеве, мада, бар у пограничним зонама, нису искључена ни међујезичка прожимања. Сличну судбину има фонема *x* и у савременим језицима ових двају чланова јужнослов. језичке заједнице: фонема *x* се враћа у фонет-

³⁸ В. Фонолошки описи српскохрватских/хрваткосрпских, словеначких и македонских говора обухваћених општесловенским лингвистичким атласом, Сарајево, АНУБиХ, посебна издања, књ. LV, Одјелене друштвених наука књ. 9, Сарајево 1981, стр. 625—822.

³⁹ Божидар Видоески: *Фонемата (x) во дијалектике на македонскиот јазик*, МАНУ, Прилози, VI 2, одделение за лингвистика и литературна наука, Скопје 1981, стр. 5—33.

⁴⁰ Стр. 5.

ски систем народних говора тих језика. Та појава се остварује и под јаким утицајем језичког стандарда и средстава масовне комуникације⁴¹. Колики су домети те појаве, колико се она јавља као општа, показаће будућа дијалектолошка истраживања.

Asim Peco

ON CERTAIN PHONETIC ISSUES OF THE SERBO-CROATIAN
AND MACEDONIAN LANGUAGES: PHONEME (H)

(S u m m a r y)

The paper deals with the phoneme (H) in Serbo-Croatian and Macedonian, on the basis of the findings offered in some recent works on these South Slavic languages.

⁴¹ За македонски језик уп. Б. Конески, *Историја...*, стр. 49.